

ЗОЯ ВАЛЮХ
(Полтава)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА СПЕЦИФІКА СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ІМЕННИКІВ- НАЗВ ОСІБ ЗА ТЕРИТОРІАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ

Ключові слова: словотвірна парадигма, дериват, лексико-семантична група, словотворчі суфікси.

У межах словотвірної категорії суб'єкта стану в сучасній українській мові виокремлюють велику лексико-семантичну групу іменників, що називають осіб за територіальною ознакою. Це – суфіксальні утворення, мотивовані іменниками з локативними значеннями – назвами континентів, країн, населених пунктів, місця перебування, проживання, території, місцевості тощо, пор.: *англієць – той, хто живе в Англії, кавказець – той, хто живе на Кавказі, поліщук – той, хто живе на Поліссі, полтавець – той, хто живе в Полтаві, черкасець – той, хто живе в Черкасах, слобожанин – житель Слобожанщини, волиняк – житель Волині* та ін. Напр.: «– По штанях бачу, що **полтавець**, – бузиною крашені. А звідки саме, з Ворскли, з Орелі? – **З-над Псла я ...**» (О. Гончар); «**Дашкович** був чистий **черкасець**: високий, рівний, з дужими плечима, з козацькими грудьми, з розкішним темним волоссям на голові» (І. Нечуй-Левицький); «Одначе ж це були свої, християни, – **волиняки, подоляки, слобожани**» (Ю. Мушкетик).

Основними виразниками словотвірного значення особи за територіальною ознакою є словотворчі форманти **-ець, -анин/-чанин, -ук, -ак, -ит, -ич**. Потрібно зауважити, що в межах цього словотвірного значення, передусім жителя міста або села, функціонально активно взаємодіють суфікси **-ець** та **-анин/-чанин**, проте в останні десятиліття виразно простежуємо тенденцію до активізації іменників на **-ець** і витіснення з ужитку іменників на **-анин/-чанин**. Суфікс **-ець** виявляє тенденцію до переважного вживання й над іншими словотворчими суфіксами, з якими він функціонально перетинався у складі спільнокоренових іменників – назв осіб за територіальною ознакою, напр.: *волинець – волиняк – волинянин, луганець – луганчанин, черкасець – черкасянин – черкащанин* та ін.

Іменники-назви осіб за територіальною ознакою беруть участь у процесах деривації, тобто виступають як твірна база, реалізуючи свої словотвірні потенції в дериватах, які формують компонентний склад їхніх конкретних словотвірних парадигм. Наповнення цих парадигм неоднакове, що зумовлено структурно-семантичними та функціональними особливостями твірних іменників, пор.: *алуштинець → алуштинка, артемовець → артемівка, білоцерківець → білоцерківка, боярчанин → боярчанка, гадячанин → гадячанка, горянин → горянка, північанин → північанка, степовик*

→ *степовичка, степовичок; земляк* → *землячка, землячок; селянин* → *селянка, селянство, селянський* та ін.

Як видно з прикладів, іменники-назви осіб за територіальною ознакою розпадаються на дві підгрупи, що розрізняються деякою своєю специфікою щодо утворення похідних. Перша охоплює іменники, які називають жителів міста чи села, друга – найменування осіб, що утворилися від географічних назв місцевостей і територій, які не є власними назвами.

Специфічну групу іменників-назв осіб за територіальною ознакою становлять найменування осіб за місцем проживання або народження в певному населеному пункті, тобто назви жителів, яких у лінгвістиці позначають терміном катойконіми [5, с. 43]. Вони виявляють своєрідність у реалізації свого дериваційного потенціалу. Якісний та кількісний склад словотвірної парадигми катойконімів залежить передусім від специфічних особливостей їхньої семантики, що певною мірою виокремлюють цю групу лексичних одиниць з-поміж інших апелятивів сучасної української мови.

Характерною особливістю семантичної структури катойконімів (на взірць: *севастопольць, полтавець, херсонєць, сімферопольць, бориспольць, одесит, харків'янин, черкащанин, криничанин* (село Кринички), *сайчанин* (село Саї) та ін.) є вказівка на певний зв'язок людини з тим чи тим населеним пунктом, тобто їм властиве узагальнене значення «житель населеного пункту, названого твірним іменником», яке конкретизується в підзначеннях: «за місцем народження», «за місцем постійного проживання», «за місцем тривалого проживання» тощо. Специфіка загального значення катойконіма полягає насамперед у тому, що визначити його можна тільки тоді, коли відоме вихідне слово – топонім, хоч лексичні значення деяких з них можуть бути представлені лише в словниках, пор.: «*З року в рік одне покоління криничан за другим топтало весняні стежки на південь. ... Правда, Каховка була десь на краю світу, з глухих Криничок дороги туди до ладу ніхто не знав, та хіба молодим це перепона*» (О. Гончар); «*Збур'ївка їхня виникла якраз там, куди «з бурі», з відкритого моря заходили перечекати негоду запорожці на своїх невлотливих, обшитих комішами чайках. Прислів'ям серед них стало: «Ми, збур'ївчани, як англічани, тільки мова не та*» (О. Гончар); «*Вважався Лобода-висуванець знавцем Зачіплянки, її потреб та настроїв. І тому міркування його вислухували з увагою. ... Переймала Володьку Шпачиха, зачіплянська квартальна: чи не міг би він, як свій-таки зачіплянець, зайти з нею до найстаршого тут начальства*» (О. Гончар); «*Хутір Вишневий – двадцять п'ять хат – примостився в голому степу кілометрів за п'ятнадцять від Троянівки. ... Пізніше їх приєднали до троянівської «Перебудови», але толку з того було мало: вишнівчани працювали, нехотя, по неділях, по релігійних святах на роботу не виходили*» (Григорій Тютюнник).

Контекстом для катойконімів слугує не будь-яке словесне оточення, а тільки ті назви поселень, які мотивують їхнє значення і зумовлюють їхню структуру. Тому такі деривати не можуть функціонувати в мові без своїх етимонів (топонімів). Тільки від найпоширеніших і найвідоміших назв населених пунктів катойконіми вживаються вільно, самостійно.

Значення локалізованого суб'єкта, представленого катойконімами, у сучасній українській мові виражають суфікси, найпродуктивнішими з-поміж яких у творенні цих похідних одиниць є два форманти – *-ець*, у множині *-ц(-і)* та *-анин/-чанин*, у множині *-ан(-и)/-чан(-и)*. Проте катойконімні суфікси, на думку В.О. Горпинича, зовсім не однозначні. «Можна було б говорити про відносну однозначність суфікса *-ан(-и)*, – зазначає він, – але з часу витіснення його із сфери відтопонімної морфема-

ми **-чан(-и)** і **-ц(-і)** він почав розширювати свої словотвірні можливості в похідних від інших власних назв та апелятивів, хоч і раніше його функціонування не було обмежене лише топонімами основами та значенням «житель населеного пункту» [2, с. 110].

Типова словотвірна парадигма катойконімів є однозонною: до її компонентного складу, крім вихідного слова парадигми, входить лише дериват із модифікаційним словотвірним значенням «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником», пор.: *таврчаннин* → *таврчанка*, *киянин* → *киянка*, *черкащанин* → *черкащанка*, *львів'янин* → *львів'янка*, *волинянин* → *волинянка*, *роменчанин* → *роменчанка*, *криничанин* → *криничанка*, *луганчанин* → *луганчанка*, *галичанин* → *галичанка*, *полтавець* → *полтавка*, *херсонець* → *херсонка*, *бердичевець* → *бердичівка*, *васильковець* → *васильківка*, *поліщук* → *поліщучка* та ін. Напр.: «— *Г охота ж вам ото наряди в клунках перти, — дивувався Нестір, не без присмності оглядаючи своїх посвіжілих криничанок, що вже повмивані, у вишиваних сорочках павами походжали біля води*» (О. Гончар); «*Луганчанка Марина Дубиніна у складі клубу «Марічал» провела десятий сезон і увосьме здобула золоту медаль чемпіонки Іспанії*» («Голос України»); «*Горде серце галичанки не могло тепер спинитись*» (Д. Павличко).

У словотвірних дослідженнях зі словотвору по-різному кваліфікують значеннєву сутність та співвідносність похідних іменників, що позначають особу жіночої статі на взірць *полтавка*, *киянка*, *чехиня* та ін. М. Брус, яка вважає, що виведення словотвірних значень особових фемінітивів ґрунтується на трансформації значеннєвого обсягу похідних слів у певні синтаксичні конструкції, що відбивають ономасіологічну структуру найменувань, інтерпретує іменник *чехиня* як модифікаційний дериват, перифразою для якого виступає словосполучення «жителька Чехії» чи «представниця тієї нації, названа твірним словом». Отже, мотивувальним для нього в обох його значеннях є власна назва *Чехія*. Значеннєвий обсяг модифікаційного деривата зі значенням особи жіночої статі, на її думку, постає на основі набуття у словотвірному акті означуванним поняттям семи «жіноча стать» [1, с. 409]. А.Д. Зверев стверджує, що лексеми на зразок *московка*, *грузинка* та ін. семантично мотивуються, як і співвідносні з ними іменники чоловічого роду, іменниками у формі множини. Семантична мотивація іменників на позначення особи жіночої статі при цьому відображається в перифразах «жителька Москви», «жителька Грузії», а структурно-семантична – у перифразах «особа жіночої статі серед москвичів», «особа жіночої статі серед грузинів», що дає підстави розглядати такі деривати як мутаційні утворення [3, с. 25].

Із двох концепцій мотивації іменників на позначення особи жіночої статі більш переконливою видається концепція М. Брус, яка кваліфікує названі фемінітиви як похідні одиниці з модифікаційним, а не з мутаційним значенням. Водночас хочемо зауважити, що існує достатньо підстав, щоб розглядати ці іменники як деривати, співвідносні з іменниками чоловічого роду однини (*чех* → *чешка*, *грузин* → *грузинка*).

У сучасній українській мові словотвірні потенції в іменниках зі значенням «житель населеного пункту» можуть реалізувати не тільки топоніми, а й множинні назви осіб за територіальною ознакою. Так, суфікс **-ин**, не викликаючи ніяких морфонологічних змін, послідовно приєднується лише до основ множинних іменників – найменувань жителів на **-ан(-и)**, **-чан(-и)**. На цю особливість словотвірної сполучуваності форманта **-ин** звернув увагу В.О. Горпинич, зазначивши, зокрема, що твірною основою для нього не може бути ні основа топоніма, ні основа відтопонімного прикметника, ні множинна назва із суфіксом **-ц(-і)**. В окремих групах катойконімів, наприклад, у чоловічих назвах жителів із суфіксом **-ин** та жіночих відповідниках на **-к(-а)**, вважає

дослідник, виробилися такі дериваційні моделі, які не знають ніяких хитань чи двозначності у виборі твірних основ та словотворчих суфіксів [2, с.111]. І.І. Ковалик із приводу цього зауважував, що суфікс **-ин** у назвах жителів чоловічого роду втратив здатність приєднуватися безпосередньо до кореня топоніма, тому утворень на зразок **Грузія** → **грузин** серед катойконімів сучасних слов'янських мов немає [4, с.146-147]. Пор.: **Київ** → **кияни** → **киянин** → **киянка**, **Суми** → **сумчани** → **сумчанин** → **сумчанка**, **Гадяч** → **гадячани** → **гадячанин** → **гадячанка**, **Кролевець** → **кролевчани** → **кролевчанин** → **кролевчанка**, **Клюсівка** → **клюдівчани** → **клюдівчанин** → **клюдівчанка**, **Кринички** → **криничани** → **криничанин** → **криничанка** та ін.

Особливостями семантики іменників – найменувань жителів того чи того населеного пункту зумовлена специфічна ознака їхньої словотвірної парадигми – відсутність у її компонентному складі дериватів ад'єктивної зони. Виняток становлять лише декілька катойконімів сучасної української мови, що здатні утворювати прикметники зі значенням стосунку до жителя (жителів) населеного пункту, напр.: **Галич** → **галичани** → **галичанський** (пор.: **Галич** → **галицький князь** і **галичани** → **галичанські традиції**); **Крим** → **кримчани** → **кримчанський** (пор.: **Крим** → **кримські вина** і **кримчани** → **кримчанський характер**). Проте в сучасній українській мові, як і в інших слов'янських мовах, відкатойконімні прикметники – явище рідкісне, здебільшого okazionalne, хоч і цілком можливе, напр.: **Потім підійшов до трьох чоловіків, подоляків** (на них ще шатки й пояси **подоляцькі**), **що стояли праворуч од нього й перемовлялися** (Ю. Мушкетик).

Визначальним чинником, який перешкоджає реалізації словотвірних потенцій катойконімів у породженні прикметників, утримує їх у розряді потенційних базових слів, є передусім відсутність суспільної потреби у відкатойконімних прикметниках, спричинена тим, що в українській мові прикметники на **-ськ(-ий)/-івськ(-ий), -анськ(-ий), -енськ(-ий)** та ін. мотивуються безпосередньо топонімами, а не катойконімами і мають значення «такий, що має стосунок до населеного пункту, названого мотивувальним іменником». Крім того, самі назви жителів можуть утворюватися не лише від топонімів, але й від відтопонімних прикметників, напр.: **Сочі** → **сочинський** → **сочинці**; **Баку** → **бакінський** → **бакінці**; **Орел** → **орловський** → **орловці**; **Новаки** → **новаківський** → **новаківці** тощо. Щоправда, у сучасній українській мові кількісно переважають катойконіми, мотивовані топонімами, а не утворені від них прикметниками, оскільки катойконімним суфіксам притаманне таке значення і така фonomорфемна структура, які стають на перешкоді до сполучуваності зі прикметниковим суфіксом **-ськ**. Через це в процесі творення найменувань осіб за місцем проживання або народження від прикметникових основ суфікс **-ськ** перед формантами **-ан(-и)/-чан(-и), -ц(-и)** елізується і до складу словотвірної структури катойконімів не входить. Пор.: **З ними сусідила велика група заробітчан, що прибула аж з Орловици. Орловці, які вже не вперше приходили на каховський ярмарок, охоче ділилися з криничанами своїм досвідом. Відчуваючи потребу в добрій пораді й підтримці, Нестір швидко побратався з ватажком орловських** (О. Гончар).

Семантика іменників на позначення жителів населеного пункту загалом не сприяє утворенню від них дериватів з іншими модифікаційними словотвірними значеннями, крім значення особи жіночої статі, зокрема «демінітивність» та «аугментативність», хоч у розмовному мовленні трапляються іменники зі зменшено-пестливими суфіксами, напр.: **сибірячок, гуцулик, буковинчик** та ін. Послідовну словотвірну активність у творенні дериватів із демінутивним словотвірним значенням виявляють лише іменники жіночого роду, що виступають корелятами до чоловічих особових назв за

місцем народження або проживання. Пор.: *полтавка* → *полтавочка*, *киянка* → *кияночка*, *харків'янка* → *харків'яночка*, *подолянка* → *подоляночка*, *полісянка* → *полісяночка* та ін.

Іменники – назви жителів мають ще одну словотвірну особливість, суть якої полягає в тому, що вони можуть слугувати базою для утворення власних назв – топонімів і антропонімів. Це стосується здебільшого катойконімів та інших назв осіб за територіальною ознакою із суфіксом *-ець*, у множині *-и(-і)*, що зазнають семантичної ономатизації, напр.: *ланівці* (жителі ланів) → *Ланівці* (село); *бережани* (жителі берега) → *Бережани* (село); *заріченці* (жителі заріччя) → *Заріченці* (село); *уманець* (житель Умані) → *Уманець* (прізвище); *білоцерківець* (житель Білої Церкви, Білоцерківки) → *Білоцерківець* (прізвище); *українець* (людина, що мешкає в Україні) → *Українець* (прізвище) та ін.

В.О. Горпинич у зв'язку з незначною дериваційною спроможністю іменників-найменувань жителів зауважив, зокрема, що суперечності з необхідністю утворення похідних одиниць усунуваються внаслідок виходу катойконімів із системи афіксального словотвору і набуття ними здатності утворювати похідні семантичним шляхом, який не передбачає афіксації [2, с.118]. У сучасній українській мові процес утворення прізвищ і населених пунктів уже завершився, тому безпідставно вводити такі одиниці до складу типової словотвірної парадигми катойконімів.

Отже, типова словотвірна парадигма катойконімів є однозонною. Її формують деривати субстантивної зони, які репрезентують модифікаційне словотвірне значення «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним словом». Немає семантичних передумов для утворення від них іменників із демінутивним значенням та відкатойконімних прикметників.

Основним чинником, що зумовлює незначну словотвірну спроможність катойконімів сучасної української мови, є передусім їхня лексико-семантична структура, яку визначає топонім. Тому найменування жителів належать до відтопонімного словотворення, яке починається в групі топонімів, а завершується в групі лексем, що постали на ґрунті відтопонімних похідних, з-поміж яких катойконіми вирізняються функціонально-семантичною, а через це і словотвірною специфікою.

Вираження просторових відношень простежуємо також у дериватах: *слобожанин*, *горянин*, *городянин*, *селянин*, *хуторянин*, *земляк*, *загорянин*, *північанин*, *підгорянин*, *побережанин*, *підзамчанин* та ін., які утворилися суфіксальним та префіксально-суфіксальним способом від географічних найменувань місцевостей і територій, що не є власними назвами, пор.: «Ще за столітінцини поселився там перший *хуторянин* Силентій Кобза (Григорій Тютюнник); *Зароджувалася в грудях скарга на долю і на своїх земляків, що так легко горнулися до чужого берега, так легко переймали чужі звичаї і пісні*» (Ю. Мушкетик).

Свої дериваційні потенції ці іменники реалізують у похідних одиницях здебільшого із модифікаційним словотвірним значенням «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником» та зрідка – у дериватах зі значенням «демінутивність», пор.: *підгорянин* → *підгорянка*; *побережанин* → *побережанка*; *підзамчанин* → *підзамчанка*, *земляк* → *землячка*, *землячок* та ін. Напр.: «З діда-прадіда *селянка*, вона не переставала дивуватися незбагненній силі землі, скропленій і зігрітій сонцем: з малесенького зернятка, вкинутого у пухку ріллю, виростає отака краса» (Д. Степовик); «Хоч би яка вродлива *підзамчанка* мені води у кухлику внесла» (Л. Костенко); «Ти бував колись у Лючі, там *землячку* стрів мою» (Д. Павличко); «І

це якийсь землячок солоденький крутився тут весь час біля Заболотних, намагаючись розважити їх своїми проводжальницькими дотепами» (О. Гончар).

Характерно, що в демінутивах на зразок *землячок* суфікс передає не лише значення об'єктивної зменшеності певної реалії, а й суб'єктивне ставлення до неї мовця.

Деякі назви осіб за місцем проживання, мотивовані загальними іменниками, реалізують свою дериваційну спроможність у похідних одиницях субстантивної та ад'єктивної зон. До них належать іменники *селянин*, *селяк* і *хуторянин*, пор.: *селянин* → *селянка*, *селянство*, *селянський*; *селяк* → *селячка*, *селяча*, *селячок*, *селяцтво*, *селяцький*; *хуторянин* → *хуторянка*, *хуторянство*, *хуторяниця*, *хуторянський* та ін. Такий компонентний склад конкретних словотвірних парадигм згаданих іменників зумовлений двома основними чинниками, зокрема особливостями лексичної семантики іменників *селянин* і *селяк*, які виявляються в тому, що ці іменники поєднують у собі значення особи за територіальною належністю і значення особи за соціальним станом, та багатозначністю іменника *хуторянин*, що збільшує кількість словотвірних мотивацій.

Утворення прикметників від інших найменувань осіб за територіальною ознакою, мотивованих іменниками з просторовим значенням, потенційно можливе. Проте семантичні позиції ад'єктивної зони типової словотвірної парадигми цієї підгрупи залишаються вільними, бо самі локативні іменники слугують твірною базою для активного творення відносних прикметників. Саме ці прикметники іноді вживають в українській мові замість іменника, що називає особу за місцем проживання, напр.: *«Хутірський прийде й диктуватиме свої умови»* (О. Гончар); *«Чиїсь літа минали на фермі, а багато хто з хутірських знаходив собі роботу якраз на станції»* (О. Гончар).

Отже, типова словотвірна парадигма іменників-назв осіб за територіальною ознакою, мотивованих загальними найменуваннями з просторовим значенням, є так само однозною і малокомпонентною, як і типова словотвірна парадигма катойконімів – найменувань жителів, мотивованих власними назвами населених пунктів. Водночас реалізація словотвірного потенціалу іменниками цієї підгрупи, на відміну від катойконімів, засвідчує можливість подальшого розвитку словотворення на їхній основі.

Загалом типова словотвірна парадигма іменників-назв осіб за територіальною ознакою представлена семантичною позицією субстантивної зони «особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником». Низька результативність реалізації словотвірних значень у типовій парадигмі цих найменувань зумовлена специфікою лексичної семантики, їхньою фонемною структурою та особливостями функціонування назв осіб за територіальною ознакою в мові й мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брус М. Словотвірна семантика фемінітивів української мови XVI-XVII століття / Брус М. // Актуальні проблеми українського словотвору: [зб. статей / за ред. Василя Грещука]. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 403-413.

2. Горпинич В.О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов / В.О. Горпинич. – К.: Наук. думка, 1973. – 168 с.

3. Зверев А.Д. Словотвірне значення в семантичній структурі похідних / Зверев А.Д. // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С. 22-27.

4. Ковалик І.І. Словотворча категорія слов'янських назв осіб за їх національною та територіальною приналежністю / Ковалик І.І. // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1958. – Вип. 5. – С. 146-157.

5. Німчук В.В. Українська ономастична термінологія / Німчук В.В. // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К., 1966. – С. 40-55.

Зоя Валух

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА СЛОВОТВОРЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ-НАЗВАНИЙ ЛИЦ ЗА ТЕРРИТОРИАЛЬНЫМ ПРИЗНАКОМ

Стаття посвящена аналізу словообразовательных возможностей лексико-семантической группы существительных со значением территориальной принадлежности. В ней рассмотрены продуктивные для украинского языка типы производных десубстантивов.

Ключевые слова: словообразовательная парадигма, дериват, лексико-семантическая группа, словообразовательные суффиксы.

Zoya Valiusch

STRUCTURAL SEMANTICAL SPECIFIC OF WORD-BUILDING PARADIGMS OF PROPER NOUNS DUE TO TERRITORY

The article is devoted to the analysis of word-building potentials of lexico-semantic groups of nouns with the meaning of territorial names. The types of derivative desubstantives which are productive for Ukrainian language are analyzed in the article.

Key words: word-building paradigm, derivate, lexico-semantic group, derivational suffixes.

Одержано 19.10.2009 р., рекомендовано до друку 15.12.2009 р.